

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

**на рукопис дисертації Галайчука Володимира Васильовича
«Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.05 – етнологія**

З часу проголошення Україною державної незалежності і до сьогодні у вітчизняній історіографії знову, після тривалої перерви, значне місце зайняли дослідження, присвячені різноманітним аспектам традиційної духовної культури. І це не випадково, адже саме такого роду дослідження є надзвичайно важливими для виявлення і збереження рис національної ідентичності.

Незважаючи на наявність чималої кількості наукових праць, автори яких звертаються до тематики домашніх духів, тема докторської дисертації В. Галайчука є актуальною з огляду на постановку її мети – комплексно дослідити традиційні уявлення українців про домашніх духів як персонажів нижчої міфології. Для досягнення цієї мети дослідник, окрім іншого, визначив своїми завданнями розширити наявне коло джерел матеріалами власних польових етнографічних досліджень; на основі вивчення відповідних вірувань, повір'їв, звичаїв, обрядів, прикмет, гадань, ритуальних заборон встановити основні типологічні риси домашніх духів як персонажів традиційного українського народного демонікону; дослідити генезис і простежити еволюцію традиційних уявлень українців про домашніх духів тощо. Актуальність обраної теми особливо підкреслює завдання з'ясувати сучасний стан функціонування демонологічних вірувань у домашніх духів. За поставленою метою і сукупністю завдань дисертаційна робота В. Галайчука не має аналогів серед наукових праць українських дослідників.

Актуальність обраної теми посилюється також тим, що дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми «Матеріальна та духовна культура українців у народознавчому дискурсі: традиції та інновації» (державний реєстраційний номер 0115U005546) на відділі історичної етнології Інституту народознавства НАН України.

Територіальні та хронологічні межі дослідження окреслено досить чітко: це етнічна територія українців за період від першої половини ХІХ ст. до сучасності. Однак за потреби автор розширює ці межі, звертаючись далі

вглиб історії чи залучаючи матеріали з демонології інших слов'янських етносів, насамперед сусідніх з українцями.

Наукова новизна одержаних результатів виявляється в комплексності розгляду уявлень про домашніх духів, введенні в обіг значної кількості досі не опублікованих ще польових етнографічних матеріалів, уточненні окремих типологічних характеристик розглядуваних персонажів й доповненні відомостей про ареали побутування уявлень про ті чи інші типи домашніх духів, розвитку ідей щодо походження уявлень про домашніх духів, порівнянні уявлень про домашніх духів в українців та в інших слов'янських етносів.

Методологічна база дисертації загалом характеризується інструментарієм, що дозволив авторові вирішити поставлені завдання та досягти мети. Для виконання своєї роботи В. Галайчук використав значну кількість джерел та літератури, в тому числі й російською, польською, чеською, сербською мовами. Важливо, що основу джерельної бази дисертації склали польові матеріали самого автора, задокументовані в різних наукових інституціях України, – це також суттєво посилює аспект наукової новизни роботи.

Участь у наукових конференціях, здебільшого Міжнародних, у наукових семінарах та колоквиумах засвідчує належну апробацію результатів опонованого дисертаційного дослідження. Переконливою є також кількість публікацій дисертанта, більшість з яких – у провідних фахових виданнях України.

Дисертація має чітку і логічну структуру. Обравши за об'єкт дослідження традиційні демонологічні уявлення та вірування українців про домашніх духів як персонажів народного демонічного пантеону, а предметом – походження та основні типологічні риси домашніх духів, ареали поширення пов'язаних з ними уявлень та вірувань, – В. Галайчук після огляду в першому розділі дисертації джерел та літератури й опису методології написання своєї праці послідовно розглянув основні типи персонажів вказаної демонологічної категорії.

У другому, по суті, основному і відтак найбільшому за обсягом розділі своєї роботи автор проаналізував відомості про найпоширеніший в Україні тип домашнього духа – про антропоморфного домовика, генетично похідного від душі померлого предка. В. Галайчук зазначив, що хоч перша виразна згадка про домашніх духів у східних слов'ян датується кінцем XIV ст.

(йдеться про «проклятого біса-хороможителя»), безпосередньо слово *домовик* вперше згадане у граматиці Олексія Павловського за 1818 рік, де українських *дідька*, *домовика* витлумачено через російське *дедушка домовой*. Автор дисертації слушно вважає, що на той час номен *домовик* уже був добре відомим, хоча не заперечує і думки деяких дослідників, що в українців давнішою за походженням могла бути назва домашнього духа *дідько*, яка вказувала на генезу персонажа від душі старшого з померлих у сім'ї. Зокрема, давнішою була назва домашнього духа, пов'язана з апелятивом *дід*, і в чехів, які до XV ст. називали його *дед*, *дедек*. В. Галайчук аналізує й інші назви домовика в українців, а також широко екстраполює це питання на загальнослов'янський ґрунт.

Аналізуючи народні погляди на походження домовика, дисертант згадує про легенди, за якими це один зі скинутих з неба ангелів, на уявлення, що домовик береться «сам від себе» і поселяється у новій хаті відразу, водночас із сім'єю. Все ж, за спостереженням В. Галайчука, переважно появу домовика пов'язують з різними моментами будівництва хати: він з'являється, щойно заклали підвалини, як тільки змурували піч чи виставили комина, а здебільшого – як тільки завершили хату. У цьому контексті автор якраз і розглядає основні версії походження персонажа: від небезпечного для людини «смертюка», від померлого у минулому найстаршого господаря, від душі похованої в житлі дитини чи від душі першого, хто переступив поріг новозбудованого житла.

У наступному підрозділі В. Галайчук сконцентровує свою увагу на уявленнях про вигляд домовика. Він зазначає, що попри здебільшого антропоморфну подобу, домовик може бути й зооморфним чи поєднувати в собі різні риси. Погоджуємось з автором, що в останньому домовик виразно нагадує інших представників «нечистої сили».

З ототожненням домовика з «нечистою силою», з одного боку, і душами померлих, з іншого, пов'язані й час, коли домовик себе найбільше проявляє, і місця його вияву. Щодо часу, то це нічна чи вечірня пора, ніч на Страсну п'ятницю чи старий Новий рік тощо. Що ж до місця, то це здебільшого горище, покуть, піч, комин та ін.

Ретельно виписав автор дисертації характерні для домовика функції. Він констатує, що у більшості випадків обов'язкова присутність домовика у хаті осмислюється як позитивна, часто він – не просто домашній дух, а буквально господар, «сила» хати. Він оберігає сім'ю, у всьому допомагає своєму господареві або сам робить за нього якусь роботу, може попередити господаря, щоб краще пильнував худобу. У господаря домовика «все ведеться», все родить. Домовик вартує господарство: повідомляє господаря про шкоду або відлякує злодіїв чи не допускає крадіжки. Значно рідше трапляються уявлення, що домовик нейтральний у своїх проявах. Водночас на рівні з позитивним сприйняттям домовика побутують уявлення про нього як про «нечисту силу», з акцентом на винятково ворожих людині проявах: він ховає хатні речі, лякає, мучить людину, налягає на неї уві сні, гнітить, іноді душить її (хоч при цьому може виконувати функцію віщування майбутнього). Домовиків нерідко поділяють на «добрих» і «злих» (мовляв, «які господарі, такі й домовики» чи «кому як пощастить»).

Важливою функцією домовика є опікування худобою, насамперед кіньми, хоча, з іншого боку, якщо він не вподобає худоби, то буде їй шкодити. Розгляд впливу уявлень про домовика на добір масті худоби у господарстві В. Галайчук навіть виокремив в окремий підрозділ своєї роботи.

У полі зору автора опинилися й такі аспекти, як призначена домовикові «будівельна жертва», покликана забезпечити його сприяння, та тісно пов'язане з офіруванням домашнім духам значення першого відвідувача нового житла.

Аби домовик не шкодив, у народі практикували численні способи захисту. Дисертант докладно розглянув їх, слушно відзначивши тотожність у багатьох випадках оберегів від домовика і від «нечистої сили» загалом. Привертають увагу і наведені в дисертації аналогії між сприйняттям домовика та вогню домашнього вогнища.

На всіх теренах побутування уявлень про домовика зафіксовано розповіді про його ритуальну годівлю. Дисертант докладно охарактеризував їх, зробивши слушний висновок про тотожність таких дій з ритуальною годівлею душ померлих. Зокрема, їжу для домовика лишали на столі, підвіконні чи на покуті; запрошували його на Святвечірню трапезу тощо.

Така ж схожість з душами померлих простежується і в підрозділах про запрошення домовика в нову хату і про пов'язані з домовиком обрядодії при переселенні у нове житло: більшість обрядодій виконували з хлібом-сіллю, на ніч після входин на столі залишали поживу для домовика та душ померлих тощо. Варто погодитись з дисертантом, що домовик, по суті, також сприймається як душа, яку потрібно нагодувати. Сам же факт запрошення в нову оселю свідчить про важливість персонажа і про його сприйняття у позитивному ракурсі.

На заході України більше поширені уявлення про так званого «домашнього чорта», чи «духа-збагачувача». Вони стали об'єктом розгляду дисертанта у третьому розділі праці. Архітектоніка розділу нагадує попередній, – автор так само починає від назв і продовжує описом інших типологічних характеристик. Зокрема він зазначає, що домашнього чорта найчастіше називають *годованець*. Частина назв персонажа є наслідком його ототожнення з «нечистою силою: *біда, бісик, бізі, диявол, дідько, панок, щезник* та інші. Частина ж виражає походження, функції, локалізацію: це згадана вже назва *годованець*, а також *хованець, плеканчик, тазда, господар, допоміжник, пасічник, чортій слуга, щасливець, підхалу'тник, той, що сидить в бзині* та низка інших. Аналізуючи ці назви, автор звертає увагу й на локальні варіанти відантропонімної номінації, коли домашнього чорта називали *антипко, федько, итефанко* тощо.

В. Галайчук зауважує, що чи не основне, що відрізняє домовика від домашнього чорта, це походження. Якщо домовик походить від душі померлого предка, то для годованця такий варіант мало характерний. Здебільшого його купляли чи виношували з яйця-зноска, іноді набували внаслідок безпосередньої угоди з чортом. Дисертант ретельно аналізує ці варіанти, використовуючи широкі міжетнічні порівняння.

Щодо вигляду персонажа, то домашній чорт суміщує ознаки домовика та власне чорта, нерідко поєднуючи риси людини й тварини, з'являючись у вигляді панка, маленького чорного хлопчика у кожусі й шапці, дідка з коштуриком, жебрака і под. Час прояву годованця – здебільшого вечір чи ніч близько опівночі – характерна для «нечистої сили» пора. На відміну від домовика, годованця значно частіше пов'язують не безпосередньо з хатою, а

з бузиниськом, старими дуплавими деревами, сутичами-смітиськами. У хаті ж місця його перебування аналогічні домовикові: це місце на горищі, біля печі чи комина, а також підвалини.

На відміну від домовика, годованець перебуває не в кожному житлі. В. Галайчук наводить розповіді, де йдеться про допомогу домашнього духа пасічникам, мисливцям, музикантам, мельникам; також опирям, ворожбитам. Функції «допоміжника» щодо впливу на господарство тотожні функціям домовика, однак домашній чорт вимагає за свої послуги плати: його необхідно годувати несоленою стравою, іноді він відбирає плату здоров'ям чи життям членів сім'ї або самого господаря.

В загальних рисах відповідні домовикові й оберегові засоби від годованця. Однак дисертант засвідчує і низку оригінальних способів, як-от доручити домашньому чортові роботу, яку той не може виконати; вигнати, окропивши ропою, підставити під удар блискавки.

Повсюдно поширена віра в те, що аби не шкодив, годованця треба годувати. Пасічник годував свого «помічника» медом. Інші – пшеничними паляницями, «кльоцками», яйцями, чиром, кулешою, кашею; зрештою, годували зашчораз тим, що їли самі. Якби хто посолив страву домашнього чорта, той зробив би у хаті «переверти». У дисертації докладно розглянуто і проаналізовано варіанти такої годівлі, а також інших моментів, що стосуються «уподобань» домашнього чорта.

Значний інтерес викликають відомості четвертого розділу роботи «Традиційні уявлення українців про “домашню гадину”», присвяченого характеристиці різновиду домашніх духів в іпостасі гадюки чи вужа. Адже культ «домашньої змії» має ще давню індоєвропейську основу. Автор зупиняється на цьому питанні, опираючись зокрема на сюжет так званої «байки Богдана Хмельницького» і на матеріали Сигізмунда Герберштайна про культ домашніх вужів у Литві.

Також в дисертації проілюстровано особливості ставлення українців та інших слов'янських етносів до вужів та змій, акцентовано на хтонічній природі цих тварин і на тих якостях, що могли спричинитися до формування уявлень про них як про домашніх духів. Серед іншого, автор відзначає і виразний стосунок «домашньої змії» до худоби, акцентує на уявленнях про

отруйність вужа як на певному механізмі захисту цієї корисної тварини. На противагу, у полі зору автора опинились і уявлення про «гаджя» у контексті уявлень про «відьомство», що зближує тип домашньої змії з типом домашнього чорта, годованця.

У заключному, п'ятому розділі роботи В. Галайчук розглянув уявлення про ласицю, ластівку й лелеку, які дозволяють співвіднести їх з домашніми духами. Автор аналізує такі, притаманні й домовикові, ознаки та функції ласиці, як здебільшого позитивний стосунок до худоби; добір масті худоби залежно від кольору ласки, яка мешкає на обійсті; заплітання чи заплутування гриви коням тощо. Відзначає дисертант і паралель між уявленнями про ласицю й вужа, адже ласку також вважають отруйною. Також слушно зауважує зв'язок ласиці з днем святого Власія – опікуна худоби. Що ж до ластівки та лелеки, то, за словами автора, вони співвідносяться з домашніми духами лише тим, що начебто приносять щастя господареві, відтак їх не можна було кривдити.

Загальні висновки, які В. Галайчук зробив у результаті проведеного дослідження, логічно співвідносяться з матеріалом, викладеним в основних розділах роботи. Вони добре обґрунтовані, виражені та відповідають поставленим завданням, відображаючи комплексне розкриття об'єкта і предмета.

Попри значні позитивні сторони докторської дисертації В. Галайчука, окремі її положення викликають застереження та питання.

– По-перше, робота виглядає дещо переобтяженою прямим цитуванням. Було б доцільніше принаймні частину з доволі розлогих текстів винести у додатки.

– По-друге, опонована дисертація, на мій погляд, виграла б від залучення праці Яна Станіслава Бистроня про закладини будівель і праці Александра Гейштора про слов'янську міфологію.

– По-третє, у так званому «теоретичному» розділі роботи бажано було би докладніше розписати внесок кожного з учених у досліджувану в дисертації тематику.

– По-четверте, у роботі трапляється взаємне перехресчування матеріалу. Наприклад, ритуальна годівля домовика розглядається і

безпосередньо в підрозділі, присвяченому цьому аспектові, і в підрозділі про обереги від домовика та його задобрювання.

По-п'яте, у дисертації неоднаково представлені всі етнографічні регіони та райони України. Зокрема спостерігається виразне домінування матеріалів з історико-етнографічної Волині, Полісся, Бойківщини і Покуття.

Висловлені зауваження, однак, суттєво не відображаються на загальному високофаховому рівневі роботи. Підсумовуючи, можемо ствердити, що докторська дисертація В. Галайчука є важливим і актуальним дослідженням, яке матиме суттєве теоретичне та практичне значення для подальших пошукувань у сфері традиційної духовної культури українців.

Сказане вище дає нам усі підстави твердити, що дисертація «Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів» є завершеним самостійним науковим дослідженням, яке виконане з дотриманням вимог п. 9, 10, 12, 13, 14 постанови Кабінету Міністрів України № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів» від 24 липня 2013 р., зі змінами, а її автор Галайчук Володимир Васильович заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Офіційний опонент
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
директор Комунального закладу
Львівської обласної ради
«Львівський історичний музей»

Р. П. Чмелик

30 квітня 2021 р.

